

ISSN:2588-3291

دوفصل نامه علمی-پژوهشی عصر آدینه
ویژه هنر موعود
سال پانزدهم- شماره سی و ششم
پاییز و زمستان ۱۴۰۱

واکاوی مؤلفه‌های مهدویت در محتوای کتب فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی*

فریبا پروانه^۱

شهریار شادی‌گو^۲

نورمحمد رضایی^۳

چکیده

هدف پژوهش حاضر، واکاوی و تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در کتب فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی است. روش پژوهش، از نوع پژوهش کاربردی با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و توصیفی با استفاده از ابزار چک لیست محقق ساخته می‌باشد. جامعه پژوهش کتاب‌های فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به تعداد ۱۰ جلد می‌باشد که در سال ۱۴۰۱ چاپ شده‌اند. واحد تحلیل محتوا نیز شامل متن، تصویر و فعالیت است. با توجه به یافته‌ها براساس داده‌های حاصل از تحلیل محتوای دو عنوان درسی؛ به مؤلفه‌های مشارکت مذهبی و ایجاد یگانگی بین افراد (۴/۷۱ درصد) کمترین توجه و مؤلفه‌های هویت بخشی، اصلاحات اجتماعی، اتحاد، امنیت اجتماعی و تحرک زایی (۲۵/۱۹ درصد) بیشترین توجه شده است. نتایج پژوهش نشان داد که بعضی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نظیر؛ مشارکت مذهبی و همبستگی اجتماعی که باعث تقویت اندیشه مهدویت در دانش‌آموزان می‌شو، در کتب درسی مطالعات اجتماعی و فارسی ابتدایی به درستی

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵

۱. مربی گروه آموزش علوم اجتماعی دانشگاه فرهنگیان؛ صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران (نویسنده مسئول)
(f.parvaneh@cfu.ac.ir)

۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان؛ صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران
(Sh.shadigo@cfu.ac.ir)

۳. استادیار گروه آموزش روانشناسی و مشاوره دانشگاه فرهنگیان؛ صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران
(Rezaee165@cfu.ac.ir)

تبیین نشده‌اند. همچنین در راستای آموزش مهدی باوری در محتوای کتب درسی و تقویت روابط میان افراد جامعه هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی به مؤلفه‌های امیدآفرینی، هویت بخشی، تحرک‌زایی، توانایی در ایجاد مقاومت و ظلم‌ستیزی، اصلاحات اجتماعی و ایجاد همبستگی اجتماعی به اندازه کافی توجه نشده است.

واژگان کلیدی

مهدویت، انتظار، سرمایه اجتماعی، تحلیل کتب، ابتدایی.

مقدمه

اندیشه و باور مهدویت اعتقادی است که مورد پذیرش همه مسلمانان بوده و به عنوان یک حقیقت دینی - اسلامی باعث ایجاد پیوند بین معتقدان می‌شود. این اصل وحدت بخش و امیدآفرین به ویژه در جامعه تشیع، شیرازه نیرومندی است که باعث ایجاد همبستگی اجتماعی، برطرف نمودن خودخواهی‌های فردی و ایجاد عدالت اجتماعی می‌گردد. اعتقاد به مهدویت حرکتی است از سرچشمه توجه به امام و هادی و راهبری زنده و آسمانی که در پس پرده غیب قرار دارد. اگر بخواهیم شناخت مناسبی از مهدویت و انتظار به دست آوریم، ابتدا باید عللی که ضرورت مهدویت را ایجاد کرده، بررسی کنیم. به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلیل ضرورت موعود جهانی، همان فلسفه بعثت انبیا باشد که فلسفه خلقت نیز هست. فلسفه خلقت، عبادت و عبودیت است و حقیقت عبودیت، تقرب به خدا و فلسفه بعثت نیز طبق آیات متعددی از قرآن کریم، توحید و عدالت اجتماعی معرفی شده است (سوزنچی، ۱۳۸۳). براساس مباحث شهید مطهری، عدالت به دو سطح؛ عدالت الهی و عدالت انسانی قابل تقسیم است. عدالت انسانی در دو سطح عدالت فردی و عدالت اجتماعی که زیربنای آنها عدالت الهی است قابل بررسی می‌باشد (مطهری، ۱۳۹۹: ش ۶۹). ناهنجاری‌های اجتماعی، آشفتگی‌های روحی، جنایت‌های اخلاقی و انسانی و حتی عقده‌ها، ناشی از عدم اجرای عدالت اجتماعی و فردی در جامعه می‌باشد (مطهری، ۱۳۹۹: ش ۱۶). از منظر جامعه‌شناسان توانمندسازی نظام فکری و فرهنگی افراد می‌تواند یکی از عوامل مؤثر بر اجرای عدالت اجتماعی و فردی، مشارکت سیاسی و مذهبی، ایجاد روحیه بخشش و داوطلبی باشد. همان‌طور که از بعد دینی مهم‌ترین ضرورت قیام موعود جهانی برقراری عدالت اجتماعی در جامعه است.

در هر جامعه‌ای ارزش‌های دینی و اجتماعی بهترین عامل پیوند می‌باشند و سرمایه اجتماعی عظیمی را شکل می‌دهند. تکیه بر ارزش‌های مشترک، می‌تواند موجب پیوند بیشتر مردم با همدیگر باشد و پیوند افراد را تقویت کند (ملکی‌راد و عبدی چاری، ۱۳۹۶). بنابراین در جوامعی که افراد دارای اعتقادات دینی امیدبخش بیشتری باشند، سرمایه اجتماعی محکم‌تری شکل می‌گیرد. با تمسک به ارزش‌های اجتماعی عدالت، مهدویت و انتظار، مؤمنان و مسلمانان، هرگز، در دنیای مدرن و صنعتی، تنها و سرگشته نمی‌مانند و در هرفتنه و مصیبتی به اندیشه الهی انتظار فرج پناه می‌برند و برای حل مشکلات فردی و اجتماعی خود از آن یار غایب از نظر، چاره‌جویی می‌کنند. دواژه ارزشی «مهدویت» و «انتظار» مکمل یکدیگرند. «انتظار» در لغت به معنای چشم به راه بودن و نگران بودن است (زیبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۷، ۵۳۹) و از نظر روان‌شناسی، کیفیتی روحی است که سبب پیدایش حالت آمادگی است برای آنچه انتظار می‌رود و نقطه مقابل آن یأس و ناامیدی می‌باشد (معین، ۱۳۷۱ش: ج ۱، ۳۶۴). از نظر اصطلاحی به معنای اعتقاد به این است که فرجام تاریخ با عدالت و سعادت جهانی رقم خواهد خورد. بنابراین انتظار به معنای چشم به راه بودن نسبت به حقیقتی است که فرد آماده دیدار او باشد (ملکی‌راد، ۱۴۰۱). «انتظار» یک چشم به راهی است که مؤثر در نتیجه است و ظهور متوقف بر انتظار و خواستن است. اگر انتظار نباشد ظهور امام زمان علیه السلام انجام نمی‌شود. همان‌طور که در قرآن آمده است: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بَقِيَتْ حَتَّىٰ يُعْطُوا مَا بَأْنَفْسِهِمْ﴾ (رعد: ۱۱) یعنی خواهان باشید تا فرج انجام شود. انسان‌های منتظر هر اتفاقی که در ظهور می‌افتد تا قیامت در خیر و ثواب آن ظهور شریک هستند. از طرفی انتظار به الگو نیاز دارد و مهم‌ترین شاخص الگودین‌یاری و باور به ظهور منجی است. پس وظیفه ما تربیت افراد جامعه از دیندار به دین‌یار و منتظر می‌باشد. در دعای عهد ۸ مقام را از خدا طلب می‌کنیم: اللهم اجعل من؛ اعوان، انصار، صابین، مغامین، منتصرین، ... و المستشهدین که همه این صفات دین‌یاری هستند. نقش ما در دوره ظهور دین‌یاری است. در دعای افتتاح می‌خوانیم: «من می‌خواهم در دوره ظهور دعوتگر شوم» پس باید ژن دعوتگری را در دوره انتظار کسب کنیم. دوره غیبت تمرین دین‌یاری است. در روایت است: بالاترین جایگاه در آن دنیا برای کسی است که یار امام زمان علیه السلام باشد. ما باید جامعه من‌الامام (فقط از امام خواهانم) را به جامعه الی‌الامام (من برای امام چه کردم)

تبدیل کنیم. اگر فساد، ظلم، بی عدالتی و سایر ناهنجاری های اجتماعی را ببینیم اما بی تفاوت باشیم، با دین یاری و انتظار رابطه ای نداریم. انتظار یعنی دین یاری یعنی دغدغه دین داشتن یعنی برای امام بودن نه فقط از امام خواستن. وفا یعنی فرد با تمام وجود قدم بردارد اما خود را بدهکار بدانند. در زیارت آل یاسین می گوئیم: «ونصرتی معدتی لکم» یاری من برای شما آماده شده است. پس انتظار یعنی به امام یاری رساندن. در این میان انتظار و اعتقاد به مهدویت آثار مثبت؛ امید به زندگی، داشتن افق در زندگی و هویت بخشی به انسان را دارد. پس انسان منتظر لازم است دو گام اصلی فهم غیبت و تبیین غیبت را در دوران غیبت بردارد. موعودگرایی^۱ یعنی اعتقاد به دوره آخرالزمان و انتظار ظهور نجات بخشی غیبی و مصلح بزرگ جهانی، از مسائلی است که در بحث های نظری تمامی مذاهب و ادیان، درباره آن بحث و گفتگو شده است و همگی بر این نکته متفق اند که روزی ناجی خواهد آمد و جهان را پر از عدل و داد خواهد کرد و به آرزوی دیرینه انسان، جامه عمل خواهد پوشاند. بر اساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش؛ نظام تعلیم و تربیت اسلامی و عمومی در کشور ایران نهادی است اجتماعی و فرهنگی و سازمان یافته که به عنوان مهم ترین عامل انتقال، بسط و اعتلای فرهنگ در جامعه اسلامی ایران مسئولیت آماده سازی دانش آموزان جهت تحقق مرتبه ای از حیات طیبه در همه ابعاد را بر عهده دارد. همچنین آموزه های بنیادین مهدویت و انتظار که رمز هویت اسلام ناب و عامل بقا و حیات بقای آن در عصر غیبت است، به عنوان مهم ترین رسالت منتظران در عصر غیبت می باشد (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰ ش: ۱۷-۱۰). یکی از ارزش های نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی کشور کسب فضایل اخلاقی، از جمله: ایمان، تقوا، تولی، تبری، عمل صالح، خودباوری، روحیه مجاهدت، ظلم ستیزی، علم، حکمت، عفت، شجاعت، عدالت، صداقت، ایثار و فداکاری می باشد (شادی گو و همکاران، ۱۳۹۹). یکی از شیوه های انتقال مفاهیم از یک نسل به نسل دیگر، از طریق کتب درسی مقاطع گوناگون می باشد. زیرا مهم ترین ابزار یادگیری در نظام آموزشی متمرکز ایران کتاب درسی^۲ است به طوری که سایر رسانه های آموزشی حول محور کتاب درسی قرار می گیرند. کتاب آموزشی به دلیل اهداف آموزشی که دنبال می کند دارای ساختار و

1. futurism
2. Textbook

ویژگی‌های خاصی است که آن را از کتاب‌های غیردرسی متمایز می‌کند. «یونسکو با ارائه تعریف کتاب درسی و مواد یادگیری^۱ جایگاه و نقش آنها را در فرآیند یادگیری تبیین کرده است. کتاب درسی؛ وسیله اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی شده و از متن، تصویر و یا متن و تصویر تشکیل شده است و به طور سنتی مجموعه چاپی مجلدی است که آسان‌سازی توالی یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند» (نوریان، ۱۳۹۶، ش: ۱۱). اهمیت کتاب‌های درسی به ویژه در مقطع ابتدایی که با گروه سنی ۷ تا ۱۱ سال ارتباط دارد، تنها از جنبه ابزاری برای آموزش مطرح نیست بلکه کاربرد گسترده آن در تأثیر مستقیم بر عقاید، نگرش‌ها، ایده‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای جامعه است. یکی از اهداف و آرمان‌های تشکیل حکومت جهانی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، تحقق جامعه‌ای عادلانه، انسانی، دینی و مبتنی بر پایه‌های استوار اجتماعی است. بخشی از عوامل و شرایط تحقق زمینه‌های انسان‌سازی، مبتنی بر شرایط اجتماعی است، به گونه‌ای که اگر جامعه برخوردار از آن شرایط لازم نباشد، انسان‌ها نمی‌توانند به شکوفایی برسند. محتوای کتاب‌های درسی می‌توانند نقش مهمی در ارتقای سطح آگاهی دانش‌آموزان در خصوص دیدگاه‌های اعتقادی، اجتماعی، فرهنگی، علمی، سیاسی و درک مفاهیمی مانند امامت، مهدویت، انتظار، سرمایه اجتماعی و تعامل مطلوب اجتماعی داشته باشند. کتاب درسی آینه‌ای است که در آن اهداف، عناصر و رویکردهای برنامه جلوه‌گر می‌شود. کتاب درسی به ویژه در کشور ما که مبتنی بر نظام آموزشی متمرکز می‌باشد، جایگاه خاصی را به خود اختصاص داده است (فلاحیان و همکاران، ۱۳۸۹، ش: ۲۰۲). بررسی محتوای کتاب‌های درسی می‌تواند نقاط قوت و ضعف احتمالی کتاب‌های درسی را برای اصلاح و تغییر احتمالی محتوا، متناسب با اهداف تعیین شده و اصول علمی در اختیار مدیران و برنامه‌ریزان و مؤلفان کتاب‌های درسی قرار دهد (نیک نفس، ۱۳۹۲، ش: ۱۲۹). تحلیل محتوا به منزله تکنیکی علمی بیشتر در قرن بیستم رایج شد و رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی همچون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و ارتباطات آن را در پژوهش‌های خود به کار گرفته‌اند (Poole, 1981:477-493). یکی از مسائل بحث‌انگیز در حوزه تحلیل محتوا

1. Learning materials

مربوط به این امر است که آیا تحلیل محتوا تنها به قواعد آشکار و مشخص درون متن می‌پردازد و یا این که به محتوای پنهان و ضمنی در متن نیز توجه دارد. مدافعان تحلیل محتوای آشکار استدلال می‌کنند که پرداختن به محتوای پنهان عینیت تحقیق را دچار خدشه و خلل می‌کند و ذهنیت محقق را در استنباط محتوای پنهان باز می‌گذارد. از سویی حامیان پرداختن به محتوای پنهان در تحلیل محتوا معتقدند محدود کردن تحلیل محتوا به محتوای آشکار، این تکنیک را سطحی و فاقد یافته‌های علمی قابل توجه می‌سازد. بسط و گسترش مفهوم مهدویت و انتظار و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی منوط به توجه جدی به اصل امامت مبتنی بر مذهب تشیع و ترویج مفاهیم آن در میان جامعه به ویژه نسل جوان و دانش‌آموزان کشور است. همچنین الزام توجه جدی به مفاهیم مذکور با در نظر گرفتن اهداف دشمنان در تهاجم فرهنگی، مذهبی و اجتماعی که هدف اصلی آن دور نمودن نسل انقلاب از آرمان‌ها و اهداف آن است، در همه سازمان‌ها و ارگان‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی به ویژه سازمان آموزش و پرورش بیشتر مشهود است. واقعیت این است که سازمان آموزش و پرورش به تنهایی نمی‌تواند عامل موفقیت آموزشی دانش‌آموزان باشد. عوامل با ارزش تری وجود دارند که فراتر از مدرسه بر پیشرفت آموزشی دانش‌آموزان و به دنبال آن پیشرفت شغلی آنان در آینده مؤثرند، که یکی از آنها سرمایه اجتماعی است (محمدی، ۱۴۰۱). سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از مفاهیمی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌هاست که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع می‌شود و در نهایت منافع متقابل آنان را تأمین می‌کند (putnam, 2012: 285). سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از جدیدترین موضوعات و مفاهیم در حوزه علوم اجتماعی به شمار می‌آید که از طریق پرداختن به مؤلفه‌هایی همچون: اعتماد، مشارکت سیاسی، مشارکت و رهبری مدنی، پیوندهای اجتماعی غیررسمی، بخشش و روحیه داوطلبی، مشارکت مذهبی، عدالت در مشارکت مدنی، تنوع معاشرت‌ها، زبان و علائم و هویت مشترک و... (الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱) در جوامع مختلف، سعی در کشف انرژی نهفته در ارتباطات اعضای جامعه و تأثیر این نوع ارتباطات بر توسعه و پیشرفت و در نهایت، بر سعادت و خوشبختی بشر دارد. لذا بر آن شدیم که در این مقاله، به بررسی وضعیت مؤلفه‌های مهدویت و رابطه آن با سرمایه اجتماعی، در کتاب‌های فارسی و مطالعات اجتماعی ابتدایی بپردازیم. مطالعه برخی

تحقیقات در زمینه پژوهشی فوق شامل: محمودی (۱۳۹۸) تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و متوسطه اول و دوم از نظر توجه به مؤلفه‌های مهدویت، شاکری و قربانی (۱۳۹۷) «بررسی و تحلیل قابلیت‌های آموزه مهدویت در ایجاد سرمایه اجتماعی»، جعفری هرنندی و همکاران (۱۳۹۵) «بررسی و مقایسه میزان توجه به مفاهیم مهدویت در کتب فارسی و معارف اسلامی آموزش و پرورش از سال ۱۳۳۰ تا سال ۱۳۸۷»، امینی و همکاران (۱۳۹۱) «تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت»، جعفری هرنندی (۱۳۹۱) «تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، عابدی (۱۳۸۴) «سرمایه اجتماعی در عصر ظهور» بیانگر آن است که تاکنون پژوهشی خاص در زمینه مضمون‌یابی مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی با تأکید بر دو عنوان درسی فارسی و مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی صورت نگرفته است. بنابراین برای انتقال فرهنگ مهدویت و گسترش سرمایه اجتماعی در جامعه لازم است برنامه درسی و محتوای آن از نظر مؤلفه‌های این فرهنگ مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. در این راستا پژوهش در خصوص شناسایی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و انتظار و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی به ویژه در برنامه درسی مدارس در مقطع ابتدایی که پایه و اساس تربیت محسوب می‌گردد، در این مقطع زمانی یک امر بسیار ضروری محسوب می‌شود. نتایج این پژوهش در راستای برنامه‌ریزی برای تداوم و حفظ فرهنگ مهدویت و انتظار و بسط ابعاد سرمایه اجتماعی و ایجاد امید و نشاط در جامعه بسیار تأثیرگذار خواهد بود. از سویی یکی از مهم‌ترین مباحث چند سال اخیر که در جامعه مطرح بوده، بحث مهدویت و انتظار و تأثیر آن بر زندگی بوده است. پس از گذشت چند دهه از انقلاب اسلامی، جامعه انتظار دارد مدارس به عنوان مراکز فرهنگ‌سازی و محل تبادل اندیشه، بتوانند با ایجاد و تقویت هویت اسلامی - ایرانی در دانش‌آموزان، به عنوان آینده‌سازان و کسانی که می‌توانند بر روی سایر گروه‌های اجتماعی به ویژه گروه همسالان تأثیرگذار باشند، نقش بسیار مهمی در ایجاد و گسترش مفاهیم مختلف مهدویت و انتظار ایفا نمایند. همچنین انتظار می‌رود مدارس با تدوین و تنظیم برنامه‌های مختلف در حوزه‌های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی، ابعاد و آثار مختلف مهدویت و انتظار را در جامعه به درستی ارتقا داده و به دیگران منتقل نمایند. براساس اصل ضرورت سودمندی حداکثری انجام این پژوهش در

راستای اصلاح و تقویت برنامه‌های درسی با محوریت دین‌یاری و مهدی‌باوری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین با توجه به حساسیت‌های اجتماعی نسل دانش‌آموزان مطالعه مهدویت و انتظار و ابعاد و آثار آن که به آگاه‌سازی و تعلیم و تربیت دانش‌آموزان می‌پردازند، از پیامدهای منفی بی‌دینی در جامعه جلوگیری خواهد کرد.

با توجه به پیشینه مسئله مهدویت و اولویت تحلیل محتوای کتب درسی در کشور ایران که همواره به عنوان یک امر ارزشی، ایدئولوژیکی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یکی از مسائل جامعه دینی بوده است، در این خصوص هنوز هم خلاء تجربی وجود دارد و به نظر می‌رسد باید پژوهش‌های بیشتری با توجه ویژه به کتب درسی مدارس ابتدایی انجام گیرد. از طرفی با توجه به این که اندیشه فراگیر مهدویت در بعد اجتماعی دارای ابعاد مختلف پژوهشی بوده و یکی از این ابعاد بعد سرمایه اجتماعی است. بنابراین تحقیق در مسئله مهدویت در کتب درسی و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی می‌تواند زمینه را برای پژوهش‌های بعدی در این عرصه فراهم نماید. لازم به یادسپاری است که در حوزه تلفیق تحلیل کتب و ارتباط آن با مهدویت و سرمایه اجتماعی تاکنون کار پژوهشی با این ویژگی انجام نشده است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر، واکاوی و تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در کتب فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی است. به همین منظور به سؤالات زیر پاسخ می‌دهیم:

- ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با سرمایه اجتماعی کدامند؟

- میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی تا چه حد است؟

- میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی تا چه حد است؟

- ارتباط مؤلفه‌های مهدویت و انتظار، با مؤلفه‌ها و ابعاد سرمایه اجتماعی در دو کتاب فارسی و مطالعات اجتماعی چگونه است؟

پیشینه پژوهش

در مورد تحلیل محتوای کتب درسی پژوهش‌هایی صورت گرفته است که هرکدام از

زاویه خاصی محتوا را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما برخی از پژوهش‌هایی که در خصوص موضوع این مقاله گردیده به شرح ذیل می‌باشند: سیروس محمودی (۱۳۹۸)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و متوسطه اول و دوم از نظر توجه به مؤلفه‌های مهدویت» با استفاده از روش تحلیل محتوا، به این نتیجه رسیده است که در دوره ابتدایی ۱۲۳ پاراگراف مربوط به حوزه مهدویت بوده که به مؤلفه‌های رویدادها، وقایع زندگی امام زمان علیه السلام با ۳۴ فراوانی، مسئولیت‌ها و وظایف منتظران، امامت و رهبری امام عصر هرکدام با ۲۵ فراوانی، مؤلفه غیبت، با ۱ فراوانی قرار دارد. اما به مؤلفه موعود و منجی در ادیان هیچ اشاره‌ای نشده است. روح‌الله شاکری و اکرم قربانی (۱۳۹۷)، در مقاله «بررسی و تحلیل قابلیت‌های آموزه مهدویت در ایجاد سرمایه اجتماعی» با روش اسنادی به این نتیجه می‌رسد که ویژگی‌های عصر ظهور مانند تبعیض نگذاشتن، اقتصادی، اجتماعی و قومی، امنیت و جزآن، الگوگیری از این خصوصیات در جامعه مهدی‌باور می‌تواند در ایجاد و تقویت سرمایه‌های اجتماعی در دوران غیبت تأثیرگذار باشد. رضا جعفری‌هرندی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و مقایسه میزان توجه به مفاهیم مهدویت در کتب فارسی و معارف اسلامی آموزش و پرورش از سال ۱۳۳۰ تا سال ۱۳۸۷» با استفاده از روش توصیفی از نوع تحلیل محتوا به این نتیجه رسیده است که بین میانگین مؤلفه‌های مرتبط با مهدویت در قبل از انقلاب با بعد از انقلاب تفاوت معناداری وجود دارد. امینی و همکاران (۱۳۹۱) «تحلیل محتوای کتابهای هدیه‌های آسمان و فارسی مقطع ابتدایی از نظر توجه به مهدویت» با استفاده از روش تحلیل محتوای متون به این نتیجه رسیده است که توجه به مؤلفه‌های مهدویت و آموزه‌های آن در کتب مذکور کم می‌باشد. رضا جعفری‌هرندی (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ توجه به مباحث مهدویت» با استفاده از روش توصیفی از نوع تحلیل محتوا، به این نتیجه رسیده است که به ترتیب کتاب‌های درسی فارسی ۳/۴۳ درصد موارد، هدیه‌های آسمانی ۵/۴۱ درصد موارد و تعلیمات اجتماعی ۲/۱۵ درصد موارد توجه بیشتری به مهدویت داشته‌اند. رضا جعفری‌هرندی و حسن نجفی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران» با روش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا به این نتیجه رسیده است که در مجموع ۲۵۵۱ بار به

محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده که میزان آن در کتاب‌های دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی دوره متوسطه، به ترتیب ۱۲۴۹، ۷۸۵، ۳۲۵ و ۱۹۲ مرتبه است و در بین کتاب‌های بررسی شده، کتاب دین و زندگی اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳/۵ درصد، بیشترین توجه و کتاب ادبیات فارسی دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۶/۷ درصد، کمترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته‌اند.

اگرچه پژوهش‌های انجام شده درباره مهدویت و سرمایه اجتماعی زیاد است اما به دلیل بعد تبیینی که این مسئله دارد، با هر کلمه و هر سخنی می‌توان زوایای جدیدی از آن را استخراج نمود. بنابراین با توجه به نقش محوری مهدویت و سرمایه اجتماعی در جامعه اغلب پژوهش‌های موجود، به مطالعه مهدویت به تنهایی یا سرمایه اجتماعی به صورت جداگانه پرداخته‌اند اما در مورد این مسئله که مؤلفه‌های مهدویت در کتب درسی تا چه اندازه با سرمایه اجتماعی ارتباط دارد؟ تحقیقی صورت نگرفته است. همچنین تحقیقات قبلی بیشتر کمی بوده‌اند تا کیفی.

چارچوب مفهومی پژوهش

امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی و اقتصادی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی^۱ نیز مورد توجه قرار گرفته است. سرمایه اجتماعی به مجموع منابع بالفعل و بالقوه‌ای گفته می‌شود که مرتبط باشد با قرار گرفتن در یک شبکه پایدار از روابط کم و بیش نهادینه شده- ای که مبتنی بر شناخت و آشنایی دوطرفه است. در حقیقت، سرمایه اجتماعی ارزشی است که اشخاص موجود در شبکه‌های اجتماعی به وسیله وجود هنجارهای فرهنگی مشترک، تعاملات مؤثر، اطمینان و اعتماد متقابل و ارتباط انفرادی بین خود از آن بهره‌مند می‌شوند. سرمایه اجتماعی از طریق روابط بین افراد شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای متقابل و اعتماد اجتماعی حاصل می‌شود (Jeong et al. 2021). اگر بخواهیم به خواستگاه مفهوم سرمایه اجتماعی بپردازیم باید آن را در آرای اندیشمندان گذشته و حال جستجو کنیم. کارل مارکس در کتاب سرمایه به مفهوم «همبستگی از روی اجبار و ضرورت» می‌پردازد، جرج زیمل از مفهوم «داد و ستد» یا «بده بستان» استفاده می‌کند.

1. social capital

امیل دورکیم و تالکوت پارسونز با طرح مفهوم «ارزش» به تعهداتی اشاره می‌کنند که مبنای آنها ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی است و ماکس وبر با طرح مفهوم «اعتماد» آن را با سرمایه اجتماعی مرتبط می‌سازد. سرمایه اجتماعی، یا بعد معنوی یک اجتماع، میراثی تاریخی است که از طریق تشویق افراد به «همکاری» و «مشارکت» در تعاملات اجتماعی، قادر است به حل میزان بیشتری از معضلات موجود در آن اجتماع، فائق آید و حرکت به سوی رشد و توسعه شتابان اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... را امکان‌پذیر سازد. بورديو، سه نوع سرمایه را شناسایی نمود که عبارت از: سرمایه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بودند. او سرمایه اجتماعی را شکلی از سرمایه می‌دانست که به ارتباطات و مشارکت اعضای یک سازمان توجه دارد و می‌تواند همراه با سرمایه فرهنگی، ابزاری برای رسیدن به سرمایه‌های اقتصادی باشد (Winter, 2000). پوتنام سرمایه اجتماعی را به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی، در نظام‌های مختلف سیاسی می‌دانست و تأکید عمده او بر مفهوم «اعتماد» بود. همچنین وی سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیم مانند: اعتماد، هنجار و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آنها را تأمین خواهد کرد. همچنین اعتماد و ارتباط متقابل اعضا در شبکه به عنوان منابعی هستند که در کنش‌های اعضای جامعه موجود است (Putnam, 2000). فوکویاما،^۱ سرمایه اجتماعی را یک هنجار اجتماعی محسوب می‌کند که همکاری بین دو یا چند نفر را تقویت می‌بخشد و آن را ویژگی عمل متقابل بین دو دوست می‌داند. هنجارهایی که سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهند، می‌توانند از رابطه متقابل بین دو دوست شروع شده و آئین‌های پیچیده و بغرنجی مانند مسیحیت و کنفوسیوس‌سیسم را شامل می‌گردد. او معتقد است که اعتماد، شبکه‌های ارتباطی و جامعه مدنی، همگی محصول سرمایه اجتماعی هستند، نه این‌که خود آنها سرمایه اجتماعی به حساب آیند (فوکویاما، ۲۰۰۰م: ۳۹-۴۲). از نظر او هنجارهایی سرمایه اجتماعی هستند که به همکاری در گروه‌ها منجر شوند. پشتیبانی اعضا از هم، با اطمینان به این‌که در آینده جواب مناسب و شایسته این پشتیبانی را از طرف مقابل به دست خواهند آورد، اندوخته اجتماعی را برای هر عضو

---

1 . Fukuyama

به وجود می‌آورد که انباشته شدن آن در شخص، در شبکه‌ها (بین افراد) و در جامعه (بین شبکه‌ها) سرمایه اجتماعی را به وجود می‌آورد (Bourdieu, 1986: 248).

جدول (۱): مفهوم سرمایه اجتماعی از نظر جامعه‌شناسان

جامعه‌شناس	مفهوم سرمایه اجتماعی
زیمل	«همبستگی از روی اجبار و ضرورت داد و ستد» یا «بده بستان»
دورکیم و پارسونز	مفهوم «ارزش» و «تعهد»
ماکس وبر	«اعتماد»، «ارتباط متقابل» و «هنجار»
بوردیو	«ارتباط و مشارکت اعضای یک سازمان»
پوتنام	«اعتماد»
فوکویاما	«همکاری بین دو یا چند نفر»، «هنجارهایی که به همکاری در گروه منجر شوند» محصول سرمایه اجتماعی: «اعتماد»، «شبکه‌های ارتباطی» و «جامعه مدنی»

سرمایه اجتماعی، به زندگی فرد، معنی و مفهوم می‌بخشد و زندگی را ساده‌تر و لذت‌بخش‌تر می‌کند. پس به طور کلی می‌توان گفت: هر چه سرمایه اجتماعی ملتی بیشتر باشد، آن ملت، خوشبخت‌تر و ثروتمندتر خواهد بود. براساس دسته‌بندی گروه «کندی» در دانشگاه هاروارد، ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مطابق جدول (۱) تقسیم گردیده است (الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱):

جدول (۲): ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی

ردیف	ابعاد سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	شاخص‌های سرمایه اجتماعی
۱	اعتماد	الف) اعتماد اجتماعی	شامل اعتماد به افرادی مانند: همسایه، همکار، فروشنده یک فروشگاه، یک همکیش، پلیس و خلاصه همه کسانی است که در زندگی روزمره با آنها در ارتباط هستیم
		ب) اعتماد میان نژادهای مختلف	ممکن است سرمایه اجتماعی، میان نژادهای مختلف (سیاه، سفید، زرد) بررسی شود و میزان اعتماد نژادها به همدیگر سنجیده شود
۲	مشارکت سیاسی	الف) مشارکت سیاسی عادی	این نوع مشارکت را می‌توان از روی تعداد رأی دهنده، میزان مطالعه و حجم خرید روزنامه‌ها، اطلاعات شهروندان از مسائل سیاسی روز و ... مورد اندازه‌گیری قرار داد
		ب) مشارکت سیاسی نقادانه	ممکن است مشارکت سیاسی عادی یک جامعه در حد پایینی باشد، ولی همین جامعه از لحاظ مشارکت سیاسی نقادانه، سطح بالایی داشته باشد و افراد در فعالیت‌هایی مثل: راهپیمایی‌ها، اعتصابات، تحریم‌ها، تجمع‌ها، انقلاب سیاسی و ... حضور فعال داشته باشند
۳	مشارکت و رهبری مدنی	الف) رهبری مدنی	نقش رهبری افراد در گروه‌ها، باشگاه‌ها، انجمن‌ها و امور شهری یا مدرسه و دانشگاه و نظایر اینها که اشکال مختلف مشارکت مدنی هستند، گونه‌ای از سرمایه اجتماعی است

			ب) مشارکت مدنی	یعنی افراد جامعه تا چه اندازه در انواع گروه‌های مذهبی، باشگاه‌های ورزشی، سازمان‌های جوانان، انجمن‌های مربوط به والدین، گروه‌های و مؤسسات خیریه، تعاونی‌ها و اتحادیه‌های کارگری، فرهنگسراها و ... فعالیت می‌کنند
۴	پیوندهای اجتماعی غیر رسمی	-----		مانند: تعداد دوستان یک فرد، میزان معاشرت فرد با دوستان خود در محیط اداری و خارج از آن، مشارکت در بازی‌های گروهی، دیدار از فامیل و...
۵	بخشش و روحیه داوطلبی	-----		عضویت افتخاری شهروندان در سازمان‌های غیردولتی خدمات انسان دوستانه و همکاری افراد جامعه با نهادهای خیریه و داوطلبانه، چه به صورت مالی و فکری و صرف وقت، از این قبیل سرمایه‌های اجتماعی است
۶	مشارکت مذهبی	---		مذهب نقش خیلی مهمی در سرمایه اجتماعی ایفا می‌کند. افراد برحسب دین و مذهبی که دارند، ممکن است منشاء مشارکت باشند. مانند: فعالیت در امور مساجد و تکایا، کلیساها و یا اماکن مذهبی و زیارتی
۷	عدالت در مشارکت مدنی	---		در برخی جوامع تمایل به سوی افراد متمکن، تحصیلات عالیه و نژاد خاصی است و بالعکس در برخی جوامع دیگر، افراد فقیر در اولویت قرار دارند. از آن جا که این عوامل در سلامت جامعه مهم هستند، اندازه‌گیری میزان تساوی افراد مختلف در مشارکت‌های اجتماعی، حائز اهمیت است
۸	تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها	---		هر چه فرد با: افراد، طبقات و گروه‌های بیشتر و متعلق به نژادها و مذاهب مختلف در ارتباط باشد و با آنها رابطه دوستی برقرار کرده باشد، به همان اندازه موجب افزایش سرمایه اجتماعی شده است

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش کاربردی و از لحاظ روش تحلیل محتوا کیفی و توصیفی می‌باشد. در این پژوهش ابتدا از روش «تحلیل مضمون» و سپس روش «تحلیل محتوای توصیفی» استفاده شده است. روش تحلیل مضمون از جمله روش‌های تحلیل کیفی متن است. روش‌های کیفی می‌توانند جزئیات ظریفی از پدیده‌هایی که ارائه آنها به روش‌های کمی مشکل است به دست دهند (استراوس و کوربین،^۱ ۱۳۸۵ ش: ۹۴). تحلیل مضمون روشی است برای شناسایی، تحلیل الگوهای مضامین و گزارش دهی در خصوص داده‌های متن. این

1. Strauss & Corbin

روش به طور مفصل و جزئی داده‌ها را توصیف و سازماندهی کرده و غالباً به تفسیر ابعاد مختلف موضوع تحقیق نیز می‌پردازد (Braun and Clarke, 2006: 6). مضمون چیزی درباره داده و درباره سؤال تحقیق ارائه می‌دهد که در داده‌های مورد نظریافت می‌شود. در تحلیل مضمون یک مضمون از یک مقوله کدگذاری می‌تواند به محتوای آشکار یا پنهان داده‌ها اشاره کند (Joffe and Yardley, 2003: 57). در روش تحلیل محتوای توصیفی که از روش‌های تحلیل کمی متن است، محقق طبقه‌ای از منابع مربوط به مسائل اجتماعی، به خصوص اسناد مکتوب را بررسی می‌کند (ببی، ۱۳۹۴: ۷۲۲). دلاور روش تحلیل محتوا را روشی می‌داند که به صورت منظم و عینی به توصیف و تحلیل محتوای آشکار ارتباطات می‌پردازد (دلاور، ۱۳۸۲: ۲۵۷). جامعه آماری این تحقیق کتاب‌های فارسی پایه اول تا ششم و مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم مقطع ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۱-۱۴۰۰ است. در این پژوهش ابتدا چک لیست ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی براساس تحلیل مضمون متون تخصصی تهیه گردیده و سپس مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با ابعاد سرمایه اجتماعی در کنار آنها قرار داده شد. در ادامه آموزه‌های مهدویت براساس ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کل کتاب‌های درسی فارسی و مطالعات اجتماعی ابتدایی با استفاده از چک لیست محقق ساخته مورد بررسی قرار گرفته‌اند و در نهایت میزان آنها به روش کمی مورد بررسی قرار گرفته است. واحد تحلیل در این پژوهش متن، تصاویر و فعالیت‌های دروس می‌باشد. برای کمی‌سازی اطلاعات حاصل از واحدهای تحلیل از روش شمارش و گزارش فراوانی و درصد و مقایسه فراوانی‌ها استفاده شده است. ابزار گردآوری داده‌ها چک لیست محقق ساخته می‌باشد. در تحقیقات کیفی محقق برای اطمینان از پایایی یافته‌های تحقیق می‌تواند یافته‌های تحقیق خود را از طریق بازنگری داده‌ها مورد بررسی قرار دهد (استراوس و کوربین، ۱۳۸۵: ۹۷). برای سنجش اعتبار یافته‌های این پژوهش از دوره بازبینی تحقیق و داوری گروهی استفاده شده است. برای بررسی دقت قابل قبول مؤلفه‌های احصاء شده، پژوهشگر با ارائه مؤلفه‌های به دست آمده به اساتید و همکاران پژوهشگر دقت داده‌های به دست آمده را بالا برده و به نوعی روایی داده‌ها را افزایش داده است. که پس از بررسی و اصلاح در نهایت چک لیست ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص تهیه گردیده است.

هدف پژوهش حاضر واکاوی و تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در کتب فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی است.

یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های تحقیق براساس سؤالات پژوهش ارائه می‌گردد.

سؤال اول: ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با سرمایه اجتماعی کدامند؟ پس از تحلیل و بررسی محتوای مفاهیم و نظریه‌های مهدویت و سرمایه اجتماعی، ابتدا چک لیست ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی استخراج و سپس مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با این ابعاد به شرح جدول شماره (۳) مشخص گردید.

براساس جدول مذکور تعداد (۸) بعد و مؤلفه سرمایه اجتماعی شامل: اعتماد (اعتماد اجتماعی و اعتماد میان نژادهای مختلف)، مشارکت سیاسی (عادی و نقادانه)، مشارکت و رهبری مدنی، پیوندهای اجتماعی غیررسمی، بخشش و روحیه داوطلبی، مشارکت مذهبی، عدالت در مشارکت مدنی و تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها و تعداد ۲۹ مؤلفه مهدویت مرتبط با سرمایه اجتماعی شناسایی گردید.

پژوهش

جدول (۳): ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با سرمایه اجتماعی

کد	ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	مؤلفه‌های مهدویت مرتبط با سرمایه اجتماعی
۱	اعتماد: اعتماد اجتماعی و اعتماد میان نژادهای مختلف	مسئولیت‌پذیری اجتماعی، وفای به عهد، متعهد، مسئول
۲	مشارکت سیاسی: مشارکت سیاسی عادی و نقادانه	هویت بخشی، اصلاحات اجتماعی، اتحاد، امنیت اجتماعی، تحرک زایی،
۳	مشارکت و رهبری مدنی	ارزیابی مثبت از حکمرانان و رهبران حکومت، مشارکت عمومی
۴	پیوندهای اجتماعی غیررسمی	باور به وجود امام و کنترل اجتماعی، اصل وحدت، همزیستی مسالمت‌آمیز، ایجاد همبستگی اجتماعی
۵	بخشش و روحیه داوطلبی	ارزش‌ها و هنجارها، امیدبخشی و مثبت‌اندیشی حرکت‌آفرینی، امیدآفرینی، همدلی
۶	مشارکت مذهبی	مشارکت مذهبی، ایجاد یگانگی بین افراد
۷	عدالت در مشارکت مدنی	منع تبعیض‌های اقتصادی، منع تبعیض‌های اجتماعی، آگاهی بخشی، توانایی در ایجاد مقاومت و ظلم‌ستیزی
۸	تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها	تقویت روابط اجتماعی، جامعه‌پذیری

سؤال دوم: میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه

اجتماعی در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی تا چه حد است؟

پس از تهیه چک لیست محقق ساخته براساس جدول شماره (۳)، به بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی پرداخته شد که مطابق جدول شماره (۴) فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و ابعاد آنها به شرح ذیل مشخص گردید:

جدول (۴): فراوانی و درصد میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد سرمایه اجتماعی در تصاویر، متن و فعالیت‌های کتاب درسی فارسی پایه اول تا ششم دوره ابتدایی

کد مؤلفه و ابعاد براساس جدول شماره (۳)	پایه اول		پایه دوم		پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	۲۰	۱۸.۳	۱۱	۱۰.۱	۳	۲۱.۱	۱۱	۱۰.۱	۱۸	۱۶.۵۱	۲۶	۲۳.۸	۱۰۹	۱۰.۳
۲	۲۹	۱۱.۶	۴۵	۱۸.۰	۳	۱۷.۲	۲۶	۱۰.۴	۶۴	۲۵.۷	۴۲	۱۶.۸	۲۴۹	۲۳.۷۴
۳	۱۴	۲۲.۲	۱۳	۲۰.۶	۳	۲۶.۹	۸	۱۲.۷	۴	۶.۳۵	۷	۱۱.۱۱	۶۳	۶.۰۱
۴	۳	۴.۵۴	۱۹	۲۸.۷۹	۱۵	۲۲.۷	۹	۱۳.۶	۱۰	۱۵.۱۶	۱۰	۱۵.۱۵	۶۶	۶.۲۹
۵	۷	۳.۹	۷	۲۰.۷۹	۴	۲۵.۲	۳	۱۸.۵	۲۵	۱۴.۰۴	۳۱	۱۷.۴	۱۷۸	۱۶.۹
۶	۵	۹.۸۱	۴	۷.۸	۲	۳.۹۲	۱۲	۲۳.۵	۱۵	۲۹.۴	۱۳	۲۵.۴	۵۱	۴.۸
۷	۳	۱.۳۸	۱	۰.۴	۵۰	۲۳.۰	۸۵	۳۹.۱	۳۳	۱۵.۲۱	۴۵	۲۰.۷	۲۱۷	۲۰.۶
۸	۶	۵.۱۷	۱۷	۱۴.۶۵	۳	۲۵.۸	۲۶	۲۲.۴	۵	۴.۳۲	۳۲	۲۷.۵	۱۱۶	۱۱.۰۶
جمع کل	۸۷	۸.۲۹	۱۴	۱۴.۰	۲	۲۱.۴	۲۱۰	۲۰.۰۱	۱۷	۱۶.۵	۲۰۶	۱۹.۶	۱۰۴۹	۱۰۰

شماره (۳)

سال پانزدهم، شماره ۳۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

۵۰

سؤال سوم: میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی تا چه حد است؟
 مجدداً براساس چک لیست محقق ساخته به بررسی مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آنها با ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در کتاب‌های مطالعات اجتماعی پایه چهارم تا ششم ابتدایی پرداخته شد که مطابق جدول شماره (۵) فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و ابعاد آنها به شرح ذیل مشخص گردید:
 جدول (۵): فراوانی و درصد میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد سرمایه اجتماعی در تصاویر،

متن و فعالیت‌های کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه سوم تا ششم دوره ابتدایی

کد مؤلفه و ابعاد براساس جدول شماره (۳)	پایه سوم		پایه چهارم		پایه پنجم		پایه ششم		جمع کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	۲۷	۱۶.۴۶	۲۷	۱۶.۴۶	۳۶	۲۱.۹۵	۷۴	۴۵.۱۳	۱۶۴	۱۴.۹۸
۲	۳۰	۱۰.۳۱	۷۹	۲۷.۱۵	۴۰	۱۳.۷۴	۱۴۲	۴۸.۸۰	۲۹۱	۲۶.۵۷
۳	۵	۴.۸۵	۳۰	۲۹.۱۳	۲۶	۲۵.۲۴	۴۲	۴۰.۷۸	۱۰۳	۹.۴۱
۴	۱۴	۱۶.۲۸	۲	۲.۳۲	۳۱	۳۶.۰۵	۳۹	۴۵.۳۵	۸۶	۷.۸۵
۵	۱۶	۲۳.۱۹	۱۱	۱۵.۹۴	۷	۱۰.۱۵	۳۵	۵۰.۷۲	۶۹	۶.۳۰
۶	۰	۰	۱۸	۳۶	۲۱	۴۲	۱۱	۲۲	۵۰	۴.۵۶
۷	۲۳	۱۱.۱۱	۳۷	۱۷.۸۷	۲۴	۱۱.۶۰	۱۲۳	۵۹.۴۲	۲۰۷	۱۸.۹۱
۸	۳۱	۲۴.۸	۱۱	۸.۸	۳۸	۳۰.۴	۴۵	۳۶	۱۲۵	۱۱.۴۲
جمع کل	۱۴۶	۱۳.۳۴	۲۱۵	۱۹.۶۳	۲۲۳	۲۰.۳۶	۵۱۱	۴۶.۶۷	۱۰۹۵	۱۰۰

سؤال چهارم: ارتباط مؤلفه‌های مهدویت و انتظار، با مؤلفه‌ها و ابعاد سرمایه اجتماعی در دو کتاب فارسی و مطالعات اجتماعی چگونه است؟
 در نهایت برای مقایسه میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد سرمایه اجتماعی در دو عنوان درسی مذکور جدول شماره (۶) تنظیم گردید:
 جدول (۶): مقایسه فراوانی و درصد میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت و ارتباط آن با ابعاد سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

کد مؤلفه و ابعاد براساس جدول شماره (۳)	فارسی		مطالعات اجتماعی		کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱	۱۰۹	۱۰.۳۸	۱۶۴	۱۴.۹۸	۲۷۳	۱۲.۷۳
۲	۲۴۹	۲۳.۷۴	۲۹۱	۲۶.۵۷	۵۴۰	۲۵.۱۹
۳	۶۳	۶.۰۱	۱۰۳	۹.۴۱	۱۶۶	۷.۷۴
۴	۶۶	۶.۲۹	۸۶	۷.۸۵	۱۵۲	۷.۰۹
۵	۱۷۸	۱۶.۹۷	۶۹	۶.۳۰	۲۴۷	۱۱.۵۲
۶	۵۱	۴.۸۶	۵۰	۴.۵۶	۱۰۱	۴.۷۱
۷	۲۱۷	۲۰.۶۹	۲۰۷	۱۸.۹۱	۴۲۴	۱۹.۷۸
۸	۱۱۶	۱۱.۰۶	۱۲۵	۱۱.۴۲	۲۴۱	۱۱.۲۴
جمع کل	۱۰۴۹	۱۰۰	۱۰۹۵	۱۰۰	۲۱۴۴	۱۰۰

نتیجه‌گیری

توجه به اندیشه‌ها و ارزش‌های دینی و اجتماعی به ویژه اندیشه مهدویت و انتظار می‌تواند باعث تقویت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در جامعه شود. براساس نتایج پژوهش مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مبتنی بر اندیشه مهدویت و انتظار در چک لیست فهرست شدند که شامل: مسئولیت‌پذیری اجتماعی، وفای به عهد، اعتماد، اتحاد، امنیت اجتماعی، مشارکت عمومی و مذهبی، دوستی، باور به وجود امام و کنترل اجتماعی، همزیستی مسالمت‌آمیز، احیای ارزش‌ها و هنجارها، مثبت‌اندیشی، امیدآفرینی، رفع تبعیض‌های اقتصادی و اجتماعی، جامعه‌پذیری و عدالت اجتماعی می‌باشند. از آن جا که مهدی‌باوری می‌تواند روابط میان افراد جامعه را هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی تقویت نموده و باعث امیدآفرینی، هویت‌بخشی، تحرک‌زایی، توانایی در ایجاد مقاومت و ظلم‌ستیزی و اصلاحات اجتماعی و ایجاد همبستگی اجتماعی شود، نتایج حاصل از شمارش و مقایسه کمی داده‌های این پژوهش در خصوص مؤلفه‌های مهدویت و رابطه آن با مؤلفه‌ها و ابعاد سرمایه اجتماعی در کتاب‌های درسی فارسی و مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی نشان می‌دهد؛ این ارتباط در محتوای کتاب‌های فارسی و مطالعات اجتماعی ابتدایی به طور یکسان مورد توجه قرار نگرفته و دارای تفاوت قابل ملاحظه‌ای می‌باشند که از این نظر با نتایج جعفری (۱۳۹۱) همسومی باشد. در جمع‌بندی تحلیل دو عنوان درسی؛ به مؤلفه‌های مشارکت مذهبی و ایجاد یگانگی بین افراد (۴/۷۱ درصد) کمترین توجه و مؤلفه‌های هویت‌بخشی، اصلاحات اجتماعی، اتحاد، امنیت اجتماعی و تحرک‌زایی (۲۵/۱۹ درصد) بیشترین توجه شده است که برخی از آنها با نتیجه شاکری و قربانی (۱۳۹۷) همخوانی ندارد. البته مقایسه درصد‌های این دو مؤلفه در دو عنوان نیز قابل تأمل است به طوری که توجه به مؤلفه‌های مشارکت مذهبی و یگانگی بین افراد در هر دو کتاب فارسی (۴/۸۶ درصد) و مطالعات اجتماعی (۴/۵۶ درصد) خیلی کم مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین تفاوت معناداری برای مؤلفه‌های هویت‌بخشی، اصلاحات اجتماعی، اتحاد، امنیت اجتماعی و تحرک‌زایی در کتاب درسی فارسی (۲۳/۷۴ درصد) و در کتاب مطالعات اجتماعی (۲۶/۵۷ درصد) می‌باشد. همچنین مؤلفه‌های ارزیابی مثبت از حکمرانان و رهبران حکومت، مشارکت عمومی (۶/۰۱ درصد)، باور به وجود امام و کنترل اجتماعی،

اصل وحدت، همزیستی مسالمت‌آمیز و ایجاد همبستگی اجتماعی (۶/۲۹ درصد) در کتاب درسی فارسی و مؤلفه‌های ارزش‌ها و هنجارها، امیدبخشی و مثبت‌اندیشی، حرکت‌آفرینی، امیدآفرینی و همدلی (۶/۳۰ درصد)، باور به وجود امام و کنترل اجتماعی، اصل وحدت، همزیستی مسالمت‌آمیز و ایجاد همبستگی اجتماعی (۷/۸۵ درصد) در کتاب درسی مطالعات اجتماعی به ترتیب از کمترین میزان توجه برخوردار هستند. لذا براساس این نتایج می‌توان ادعا کرد که مؤلفان و برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی باید سعی نمایند جهت تربیت صحیح دانش‌آموزان در راستای مؤلفه‌های مهدویت، به همه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی که همسوبا مؤلفه‌های مهدویت می‌باشد توجه داشته باشند. همچنین اعتقاد به مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌تواند هنجارها و ارزش‌هایی را به جامعه معرفی نماید که آنها نیز به نوبه خود بر سرمایه‌های اجتماعی در سطح خرد، میانی و کلان جامعه تأثیرگذار باشد.

پیشنهادهات

فرجام هر پژوهشی باید به ارائه پیشنهادهات منجر گردد. در تحقیقات کاربردی و توسعه‌ای باید علاوه بر این که برگنجینه علم افزود، به بازخوردهای آن روی بهبود، بهسازی و حل مسائل انسانی، نیز اهمیت داد و به این اصل اعتقاد پیدا کرد که «علم برای انسان و جامعه» است.

برای پربار شدن اطلاعات لازم است علاوه بر پژوهش‌های کمی، پژوهش‌های کیفی و در نهایت پژوهش‌های آمیخته هم در زمینه مهدویت و سرمایه اجتماعی انجام شود. پیشنهاد می‌گردد در سطح کلان (ملی) ارتقاء علمی و عملی و معرفتی برای نخبگان جامعه جدی گرفته شود در این راستا لازم است مسئولین و برنامه‌ریزان درسی با تدارک خوراک آموزشی خوب منتظران خوب تربیت کنند. در بحث علمی باید رشد نکات عقلانی و اعتقادی با درایت صورت گیرد.

پیشنهاد می‌گردد از فضای مجازی، مدرسه و نظام آموزشی در جهت تقویت مهدی‌باوری استفاده گردد.

در بعد عملی؛ پیشنهاد می‌گردد با ارائه الگوهای عینی و زمینی مانند سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام، شهدا و یاران اهل بیت علیهم‌السلام، سعی شود فرهنگ بی‌تفاوتی و جهالت از

زندگی اجتماعی حذف گردد.

همچنین پیشنهاد می‌گردد همت در مبارزه با جنگ نرم، شناخت جریانات انحرافی و شاخصه‌شناسی در شناخت افراد و جریانات انحرافی به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های تقویت دین‌یاری در راستای تفکر مهدوی مورد توجه قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم

۱. استراوس، آنسلم؛ کوربین، جولیت (۱۹۹۰م)، *اصول روش تحقیق کیفی نظریه‌مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها*، ترجمه: بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. بی، ارل آر (۱۳۹۴ش)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی (نظری - عملی)*، ترجمه: رضا فاضل، تهران: سمت، یازدهم.
۳. جعفری‌هرندی، رضا (۱۳۹۱ش)، «تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال ششم، شماره ۲۴.
۴. دلاور، علی (۱۳۸۲ش)، *مبانی نظری و علمی پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی*، تهران: رشد.
۵. زبیدی، محب‌الدین (۱۴۱۴ق)، *تاج العروس*، بیروت: دارالفکر.
۶. سوزنچی، حسین (۱۳۸۳ش)، «مهدویت و انتظار در اندیشه استاد مطهری»، *مجله قیسات*، شماره ۳۳.
۷. شادی‌گو، شهریار؛ پروانه، فریبا؛ توتونچیان، مهری (۱۳۹۹ش)، «تحلیل مضامین ارزش‌های دفاع مقدس و ظلم‌ستیزی انقلاب اسلامی ایران در کتاب‌های فارسی و مطالعات اجتماعی ابتدایی»، *فصل‌نامه رهیافت انقلاب اسلامی*، شماره ۵۱.
۸. شاکری زوردهی، روح‌الله؛ قربانی قمی، اکرم (۱۳۹۷ش)، «بررسی و تحلیل قابلیت‌های آموزه مهدویت در ایجاد سرمایه اجتماعی»، *فصل‌نامه مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره ۵، شماره ۳.
۹. فلاحیان، ناهید و همکاران (۱۳۸۹ش)، *روش آموزش مطالعات اجتماعی (ویژه تربیت معلم رشته آموزش ابتدایی)*، تهران: چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۰. فوکویاما، فرانسیس (۲۰۰۰م)، *پایان نظم: سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلامعباس

- توسلی، تهران: شرکت حکایت قلم نوین، دوم.
۱۱. محمدی، زهرا(۱۴۰۱)، «رابطه سرمایه اجتماعی با موفقیت تحصیلی دانش‌آموزان مورد مطالعه: دختران متوسطه دوم شهرستان کوه‌دشت»، *مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره ۹، شماره ۳.
  ۱۲. مطهری، مرتضی (۱۳۹۹ش)، *عدل الهی*، تهران: صدرا.
  ۱۳. معین، محمد (۱۳۷۱ش)، *فرهنگ فارسی*، تهران: امیرکبیر.
  ۱۴. ملکی‌راد، محمود (۱۴۰۱ش)، «نقش فرهنگ انتظار در کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی»، *دوفصل‌نامه عصرآدینه*، سال پانزدهم، شماره ۳۵.
  ۱۵. ملکی‌راد، محمود؛ عبدی چاری، مرتضی (۱۳۹۶ش)، «دست‌آوردهای اجتماعی حکومت امام مهدی (عج)»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال یازدهم، شماره ۴۲.
  ۱۶. نوریان، محمد (۱۳۹۶ش)، *تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی*، تهران: نشرشورا، دوم.
  ۱۷. نیک‌نفس، سعید (۱۳۹۲ش)، «نقش تحلیل محتوا در فرایند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی»، *مجله جهانی رسانه*، دوره ۸، شماره ۲.
  ۱۸. الوانی، سید مهدی؛ سید نقوی، میرعلی (۱۳۸۱ش)، «سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها»، *فصل‌نامه مطالعات مدیریت (بهبود و تحول)*، دوره ۹، شماره ۳۳ و ۳۴.
  19. Bourdieu, p. (1986). The forms of capital. Handbook of theory and research for Sociology of Education, New York. Greenwood Press.
  20. Braun, V and V. Clarke (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2).
  21. Jeong, S. W., Ha, S., & Lee, K. H. (2021). "How to measure social capital in an online brand community? A comparison of three social capital scales", *Journal of Business Research*, 131, pp. 652-663.
  22. Joffe, Helene and Lucy Yardley (2003). "Content and Thematic Analysis". In D. Marks and L. Yardley (Eds.). *Research Methods in Clinical and Health Psychology*. London: Sage Publication.
  23. Poole, M.S., & Folger, J.P. (1981) "Modes of Observation and the validation of interaction analysis Schemes", *Small Group Behavior*, Vol 12.
  24. Putnam, R.(2000). "Bowling Alone: The Collapse and revival of American Community" New York: Simon & Schuster,-
  25. Winter, In. (2000)."Towards a Theorised Understanding of Family Life and Social Capital". Available at: www.aifs.org.au.